

Z HISTORIE FARMACIE

Léčivé přípravky v Mattioliho herbáři z roku 1596

DRÁBEK P.

Došlo 3. dubna 2008 / Přijato: 28. dubna 2008

SOUHRN

Léčivé přípravky v Mattioliho herbáři z roku 1596

Herbáře v 16. století často uváděly také praktické použití léčivých rostlin. Druhé české vydání Mattioliho herbáře přineslo asi 4000 terapeutických rad a pokynů a mezi nimi téměř 200 úplných předpisů na léčivé přípravky. Z přípravků k vnitřnímu použití jsou to zejména nápoje a lektvary. U přípravků k externí aplikaci nezáleželo tolik na dávkování, a proto byla přesnému složení věnována menší pozornost. K přípravě léčiv se v tu dobu ještě často používala destilace.

Klíčová slova: Mattioli P. A. – Huber A. – farmaceutická technologie na začátku novověku – česká farmaceutická terminologie

Čes. slov. Farm., 2008; 57, 126–131

SUMMARY

Medicinal preparations in Mattioli's *Herbarium* of 1596

Herbaria in the 16th century very often included also the information concerning the use of medicinal plants in practice. The second Czech edition of Mattioli's *Herbarium* presented about 4000 pieces of therapeutic advice and instructions, including nearly 200 complete prescriptions for medicinal preparations. Preparations for internal use were mainly potions and concoctions. In preparations for external administration, the dosage was not of great importance and therefore less attention was paid to their precise composition. At that period, distillation was still widely used to prepare medicaments.

Key words: Mattioli P.A. – Huber A. – pharmaceutical technology at the beginning of the modern period – Czech pharmaceutical terminology

Čes. slov. Farm., 2008; 57, 126–131

Má

Italský lékař Pietro Andrea Mattioli (1501–1578) se od roku 1544 věnoval doplňování a komentování spisu antického lékaře Pedacia Dioscorida (1. stol. n. l.) *Peri hyles iatrikes* (lat. *De materia medica*). První český překlad Mattioliho herbáře připravil Tadeáš Hájek z Hájku (1526–1600) jako výběr z těchto komentářů. Tento herbář vydal v roce 1562 pražský tiskař Jiří Melantrich, jenž v následujícím roce též vytiskl asi o čtvrtinu rozšířený výběr z Mattioliho komentářů, přeložený do němčiny G. Handschem.

Mattioli své komentáře, pojednávající o léčivech rostlinných, živočišných a nerostných, dále rozšiřoval (celkem vyšlo asi 40 vydání)¹⁾ a po jeho smrti v tom pokračoval mj. také norimberský lékař Joachim Camerarius (1534–1598). Jeho německé vydání Mattioliho herbáře z roku 1586 se stalo základem pro druhé české vydání²⁾ z roku 1596, pořízené Melantrichovým zetěm a následovníkem Danielem Adamem z Veleslavína (1546–1599, dále Veleslavín) a pražským lékařem Adamem Huberem z Risenbachu (1546–1613, dále Huber). Oba již v před-

Adresa pro korespondenci:

RNDr. Pavel Drábek
Masarykova 895, 252 63 Rostoky

chozím roce vydali pod názvem *Apatyka domácí* stručný výtah z Camerariovy úpravy herbáře³⁾. Jejich doplňky jsou v textu herbáře označeny křížkem, kdežto Camerariovy hvězdičkou. Celkově je v herbáři 1772 doplňků, z toho jich 1027 napsal Camerarius. Jako zdroj svých doplňků uvedli Huber a Veleslavín latinský herbář *Historia generalis plantarum*, který v roce 1586 vydal Jacques Dalechamps (1513–1588) a německý *New vollkommenlich Kreuterbuch* (Frankfurt 1588–1591)⁴⁾ od J. T. Tabernaemontana (asi 1510–1590). Oba tyto herbáře mají též české rejstříky. Huber s Veleslavínem převzali také některé věty z Hájkova překladu, které on k původnímu textu přidal.

Rozsah druhého českého vydání vzrostl proti prvnímu o více než 20 %, ať již z hlediska stránek, či počtu kapitol. Druhé vydání herbáře má na začátku předmluvu obou překladatelů, dále latinský text Mattioloova dopisu císaři z roku 1563, původní Hájkovu předmluvu k prvnímu vydání z roku 1562 a český překlad Camerariovy předmluvy. Vlastní látka herbáře je rozdělena do čtyř částí (tzv. knih), k nimž je připojena „Krátká zpráva o rozličném dystyllování aneb pálení vod“ a předmětné a jazykové rejstříky. Text vlastního herbáře není stránkovaný, ale očíslovány jsou listy, jejichž plocha se člení do čtyř částí (na liché stránce jsou části A a B, na sudé C a D). Toto označování budeme používat i v našem textu při citacích. Části (tzv. knihy) herbáře se dělí na kapitoly, jichž je celkem 490 (v latinském vydání Mattioloových komentářů⁵⁾ z roku 1565 se 600 kapitol (tj. 70 %) zabývá rostlinami, zbytek léčivy živočišného a nerostného původu). Jednomu rostlinnému druhu bývá obvykle věnována jedna kapitola, ojediněle jich je v kapitole více. Až na 15. kapitolu první knihy (obsahující pivo, amburu a cibetku) a 22. kapitolu první knihy a 81. a 149. kapitolu čtvrté knihy (které též obsahují houby) tvoří ostatní látku výhradně vyšší rostliny s tím, že do jednotlivých předpisů jsou někdy zařazena též léčiva živočišného či nerostného původu, jak bude uvedeno dále.

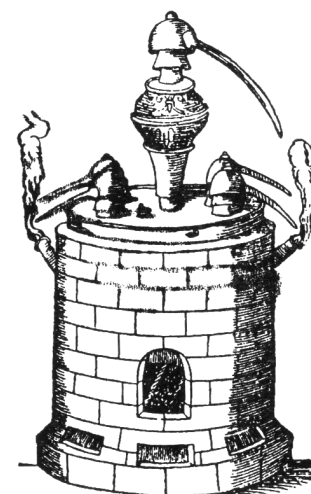
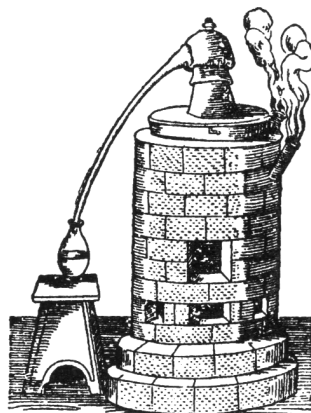
Metodika

V herbáři je uvedeno asi 4000 rad a doporučení. Mezi nimi je zařazeno také téměř dvě stě předpisů, které obsahují úplné složení včetně kvantitativních údajů a pokynů pro přípravu. Jim bude věnována naše hlavní pozornost s tím, že někdy bude upozorněno i na určité zvláštnosti z dalších částí. Do souboru úplných předpisů nejsou zahrnuty jednoduché „pálené vody“, jichž je v herbáři asi sto (rejstřík jich uvádí 150, ale zahrnuje mezi ně i odvary), a případně další galenické přípravky, které lze považovat za polotovary.

V receptech jsou nejčastěji uvedeny klasické jednotky hmotnosti, tj. libra (asi 360 g), unce (asi 30 g), loty (polovina unce) a kventlík (místo pozdějšího názvu drachma, někdy je též použito označení čtvrtec, neboť vážil čtvrt lotu). Ojediněle je předepsán skrupulus (třetina kventlíku, např. na listě 368 D), hmotnost mince (např. uherský zlatý, 199 D, nebo „stíží pěti halířů“, 453 D), hmotnost ječného zrna, hrst (u rostlinných drog), špetka („co by do tří prstů vzíti mohl“, 155 A), žejdlík (u kapalin, asi 1 libra) nebo lžíce atp.

Suroviny

Nejběžnějšími léčivými látkami byly tuzemské rostliny nebo jejich části. V recepturách jsou však uvedeny i takové rostliny, které v herbáři nejsou popsány, např. myrobalany nebo *Coculi elephantis*⁶⁾ (386 B). Na rozdíl od současnosti se častěji používaly rostliny čerstvé. Ojediněle se používal popel nebo saze ze spálených rostlin. Rostlinného původu byly rovněž cukr, hydrogentartarát draselný (vinštří, 43 D), kafr (30 A až 30 D), jantar (bílý akstejn 323 B), oleje (nejčastěji „dřevěný“,

Obr. 1. Destilační přístroje – píčky

tj. olivový) a líh (pálené víno, 459 D, též *Aqua vitae*, *Spiritus vini*, *ipsa Essentia sive Anima vini* = sama podstata neboli duše vína). Ojedinele bylo použito třikrát přepálené víno (201 A) a vyskytl se také starý termín „ženné víno“ (317 A). Pryskyřice byly hlavní složkou dovážené mumie (211 C, 286 B). Nechybělo ani „benácké meydlo“ (172 C), které se připravovalo z olivového oleje.

Z léčiv živočišného původu byly do receptury pojaty hlemýždi (22 D), mořská houba (též „lazební houba“, 168 C a 401 B), korály, perly, dešťovky („dešťové hlísty aneb červíky“, 167 A), myšky (460 B), kost z jeleního srdce, pálené jelení parohy, nastrohaný zub z divoké svině (341 B), vepřové koleno (317 A), strouhaná sloní kost (310 C, 360 A), „jednorožcová kost“ (291 C), „kost z hlavy člověka“ (366 B), bobrovina (*castoreum*), ambra, mošus (obojí 54 B), „skořipky aneb šupiny rakové“ (460 B), zaječí chlupy, maso různých ptáků (93 D), volská žluč, žluč dravých ptáků, liščí plíce přistrojené (376 B), červ z růžové houby, dětská moč (106 A) a zvířecí exkrementy (psí = *graecum album*, holubí a jestřábí trus, husí lejno). K pomocným látkám vedle medu a vosku patřilo mléko (mateřské, kravské a kozí), kozí syrovátka a různé tuky (husí, kočičí, medvědí, slepičí a vepřové sádlo nebo také „kozlový“ či jelení lůj a rovněž máslo).

Anorganická léčiva byla nejčastěji zastoupena solí (sůl „rudní kopaná aneb krušec“ 443 D, též *sal gemmae*), tzv. arménskou hlinkou (*Bolus Armenum*, 331 C, *Terra sigillata* 397 B), dále pak ledkem (*sanytr*; *salpeter*, 113 D, 384 B), kamencem (*alumen*), a sloučeninami olova (plevejs z německého *Bleiweiss*, *Silberglet*, glét či pěna, tj. zbytek po vytavení stříbra) a mědi (grunšpát 341 C, krumšpát, *Flos aeris*, 349 C). Ojedinele byl součástí předpisu chlorid amonný (*sal armoniacum*), oxid arzenitý (*hutreych*, 205 A), borax (není však jisté, zda byl míněn tetraboritan sodný, neboť tehdy tento název mohl označovat různé látky), vápno (pálené či nehašené (205 A) i prané, 95 C) síra (341 C), hematit (376 B) a oxid zinečnatý („tucye“, šedivý nic, *pompholyx*, 51 B). Výjimečně byla uvedena rtuť („v octě vinném ve sklenici umořená“ (308 C)), smaragd (397 B) a *petroleon* (308 C).

Na použitou vodu byly někdy kladeny zvláštní požadavky. Mohla to být voda dešťová, „studničná“ (445 D), ale také rosa (109 A), voda, v níž „ohnivá ocel uhašená byla“ (211 C) nebo také voda „ocelivá“ nebo „ocelovaná“, tj. voda, ve které „kovář rozpálená železa ochlazuje“ (90 A).

Galenické přípravy

Nejrozšířenějším galenikem byly odvary a nálevy (autoři to tehdy většinou nerozlišovali) a „vody pálené“. Odvar (*decoctum* nebo *decoctio*) se překládal jako svaření, jicha nebo traňk vařený, nálev (*infusio*) jako močení („nalej na to vřelé vody a ... nech přes noc státi“ (444 A)).

Klasickým odvarem byla *ptisana* (též voda ječná, 105 A). Herbář její přípravu obohatil o přídavek „jichy od

slepice aneb polévky z masa“, případně o další suroviny (fenykl, skořice a rozinky, 105 D). Huberův doplněk přidal místo skořice anýz a lékořici (218 A). Ječná voda se používala do léčebných nápojů i do pokrmů. K vnitřnímu i zevnímu použití často sloužily odvary rostlinných drog ve víně. Výjimečný byl odvar v pivě (např. řimbaba s petrželí a anýzem, 308 C). Někdy se místo vína mohla použít medovina (4 B). Z medu se vařila medová voda (*mulsa*, též „picí med“), která se rovněž používala k přípravě odvarů (253 A). Svařením vinného moštu na jednu třetinu objemu se připravovala *sapa*.

Destilací se připravovaly „vody pálené“. V herbáři je při jejich přípravě ojedinele uvedeno místo vody víno (např. 90 A, 226 C, 418 A): „melisa drobně zsekaná, přes noc v dobrém bílém víně aneb v malvazí močená a potom skrze sklenný hemelín vypálená, dává znamenitou vodu“ (295 B). U některých vod (např. 205 D) bylo doporučeno, aby se po destilaci nechaly „zrektifikovat na slunci“. Levandulová voda se mohla připravit dvěma postupy, s vínem i bez něho. Huberův doplněk k tomu dodává, že voda připravená bez vína „jest něco lehčejší a libější ku přijetí“ (9 A). Obsah lihu ve výsledném produktu umožňoval vyšší obsah silice a také zajišťoval větší stabilitu. Tento postup se v následujícím století rozšířil i na další vody. Výjimečně se před destilací přidávala sůl (367 D) nebo se destiloval odvar drogy (*Lignum guaiaci* a skořice (55 D)). Před destilací skořicové vody se droga 24 hodin vyluhovala ve směsi růžové vody a bílého vína se špetkou soli. Ke složeným aromatickým vodám patřila např. Camerariem doplněná voda, která se připravovala destilací šťávy z planých višňů a melounů. Nejsložitější byla příprava „Zlaté vody z řebříčku (*Aqua vitae*), jak ji do herbáře doplnil Huber. Připravovala se z dvaceti čtyř drog trojnásobnou destilací a podávala se po krupějích. Zde je třeba připomenout, že jiné destiláty v té době byly ještě složitější, např. hraběnka Anna Saská (1532–1585) připravovala léčivý likér z 387 ingrediencí⁷⁾. Zvláštností byla příprava vody z chebdí, která se prováděla destilací *per descensum* (466 A). Její podstatou je použití dvou nádob, oddělených přepážkou s otvory, přičemž nádoba s destilovanou surovinou je umístěna nahoře. Celý systém se zahřeje a po jeho zchladnutí steče zkondenzovaná kapalina do spodní nádoby, která byla původně prázdná. Stejným způsobem se připravoval olej z jalovcového dřeva (34 C) nebo spinakardový olej (*Oleum de spica*, 9 B). Tento postup byl popsán již dříve⁸⁾.

Ke galenickým přípravkům patří též sliz (*mucilago*, šlem nebo šlemovitost, 388 B), který se připravoval takto: „Vezmi semeno chmelíkové, nalej na ně studené vody a míchej lopatkou tak dlouho, až voda zšlemovatí. Potom proced a přídada sirupu fíolového dej vypít.“ V herbáři se také uvádějí emulze a označují jako mléko: „Jádra (dýňové semeno) zetřená a s vodou s anýzem aneb ječmenem vařenou a zase vychlazenou (smíchaná) a mléko z nich vytažené dobré jest pro traňk ...“ (156 A), nebo: „Ztluc semeno okurkové s ječnou vodou, vytáhni z něho mléko, dobrý jest pokrm ...“ (155 A). Herbář také popisuje přípravu mandlového mléka (92 C, doplněno Huberem) i modrého mandlového mléka (s vodou z chrpy, 151 B) a uvádí rovněž použití mléka z lískových a vlašských ořechů, z konopného semene (323 D) nebo z bílého máku

a šťávy z plodů mochně (389 C). Při bolestech hlavy doporučuje obklady z emulze z verbenové vody a broskvových jader nebo hořkých mandlí (381 A). Také jedna z mastí obsahuje jako emulgátor vaječné žloutky (132 A).

Přípravky, které většinou tvořily součást užívání a nápojů, tj. sirupy, julepy a vína, uvedeme v další části. Octy měly široké použití. Podávaly se buďto perorálně nebo se používaly k obkladům, k potírání, či se k nim dávalo přičichnout, někdy se kapaly i do nosu. Přípravovaly se většinou macerací suché drogy ve vinném octě nebo ve víně, které během přípravy zkyslo. Často se přitom vystavovaly na delší dobu na slunce. Jen ojediněle se připravovaly z čerstvé rostliny (283 D) nebo vařením (297 C). Z medu a octa (např. puškvorcového) se povarením připravoval *oximel* („kyselý medový sirup“ (161 C) nebo „medový ocet“ (60 A)). V herbáři je sice uveden *Oximel scilliticum*, ale je to ve skutečnosti jenom ocet, protože ve složení chybí med. Výjimečně je doporučen „medový ocet“ též k zevní aplikaci (104 A).

Také u pevných lékových forem nacházíme určitou terminologickou nejednotnost. Tak např. jako pokroutky jsou uváděny přípravky k vnitřnímu (např. 383 A) i k vnějšímu použití (např. 317 C). Termíny „trocyšky“, „syrečky“, „konfekty“ a „koláčky“ se používaly zcela volně. Ojediněle je např. uvedeno, že „v apatykách dělají ... drobné kulaté pilulky *Trociscos de Alkakengi* řečené“ (389 B).

Z nových galeník je třeba připomenout extrakty, o nichž zmínky do herbáře zavedl Camerarius, aniž by popsal jejich přípravu (204 B, 211 C). V českém textu je o nich napsáno, že se „v apatykách strojí *Extractum*, aneb vytažená moc v způsobu hustosti medu“ (214 B). K extraktům můžeme připojit i zahuštěnou (*inspisata*) šťávu z všedobru a slezu (275 D).

Léčivé přípravky k perorálnímu podání

Z perorálně podávaných přípravků převládají v herbáři nápoje (tzv. traňky). Přípravovaly se za studena i za tepla. Kromě odvarů, nálevů a výluhů ve vodě, bílém víně nebo jiných kapalinách (např. kozí syrovátka, vývar z masa, tzv. jícha) se k jejich přípravě používaly též aromatické („pálené“) vody, octy (např. růžový, 204 C) atp. Ochucovaly se medem nebo cukrem. K přípravě nápojů se používaly také sirupy, oblíbený byl zejména růžový (444 A). Mohl se do nich též přidat dryák (*theriaca*), julepy (ze žluté nebo modré fialy), rostlinná vína, octy, extrakty. Úplné složení nápojů bylo uvedeno pouze ve třiceti osmi případech a jejich dávkování jen mimořádně (někdy bylo udáno v uncích).

Pro spánek uvedl herbář: „Kafru na noc ku pití dáti ztíži dvou zrn ječných v truňku na šláfruňk aneb na podušku vezmouc syrupu makového tři loty a vody locikové šest lotů“ (30 B). Jiný jednoduchý nápoj doplnil Huber: „Kohož šlak porazil, ten vezmi vody lipové, konvalliové a černých višní, smíchej v hromadu a pij pokaždé za jednu unci“ (51 D). Proti závratí hlavy doplnil Huber do herbáře podle Fernelia (franc. lékař v 16. st.) nápoj ze šalvěže a dalších šesti drog, připravený vařením ve víně. K odvaru se mohlo také „i drobet *Castoreum*, tj. bobrového stroje přidati“ (245 D).

K nápojům můžeme přiřadit i léčivá vína. Ta se připravovala buďto vyluhováním drog ve víně (např. jeden měsíc, 433 A), nebo se do nádoby kladly střídavě vrstvy třísek a léčivé rostliny. Potom se tato směs zalila vinným moštěm a po vykvašení se scedilo víno (74 B).

Jak jsme již uvedli, byly někdy součástí léčivých nápojů sirupy, i když se často užívaly samostatně. Rejstřík herbáře jich uvádí dvacet, ale jen u některých je popsána příprava výluhu. Obvykle se připravovaly zavřením cukru nebo někdy medu do výluhu z léčivé rostliny nebo ojediněle z více rostlin (např. sirup k čištění krve se připravoval z jedenácti drog (463 C) nebo sirup proti „zacpání jater“ z patnácti drog, octa a spodia (150 B)). Výluh se připravoval jako nálev, který se po několika hodinách scedil, infusum se ohřálo a přelila se jím další dávka drogy. Tento postup se opakoval, např. u růžového sirupu (56 C) i desetkrát. Odlišná byla příprava sirupu z řešetlákových plodů (46 B). Jejich šťáva se svařila s cukrem nebo s medem a potom se do přípravku přidala skořice a zázvor.

Dávkování sirupů, pokud bylo předepsáno, bylo v lotech. Jen ojediněle (431 B) byl udán objem: „(pij) tak mnoho, co by do půl vaječné skořípky vjít mohlo.“

Sirupům se podobaly julepy. Byly to roztoky cukru v aromatických vodách. Herbář uvádí jen dva julepy. Huberův doplněk předepisuje přípravu „fiolového julepu“ (*Julapium violarum*, 310 A) takto: „Vezmi fiolové vody jeden žejdlík, bílého cukru půl libry aneb o něco méně, to spolu vař při skrovném uhlíčku a bílkem vyčist až do náležitého zahuštění.“

Oblíbené byly také kašovitě směsi – lektvary či „lektvaře“, k nimž herbář připojil i směsi čerstvých rostlinných léčiv s cukrem (*conservae*). Ty se připravovaly za studena tak, že se k polovině libry květu přidala libra cukru a pak bylo obvykle předepsáno: „protluc aneb zsekej spolu velmi drobně jako na kaši, potom vlož do sklenice, kterouž do povrchu dobře zacej a vystav na slunce“ (309 D). Tak se připravovaly např. cukrové konzervy z brotanu, bukvice, černého bezu, fialek, karafiátů, koniklece, majoránky, pelyňku a šalvěže. Jindy se lektvary připravovaly svařením šťávy nebo odvaru (460 C) s cukrem na konzistenci medu (např. 20 C). Do lektvarů se mohlo přidat též máslo (270 A). Někdy se k oslazení lektvaru používal sirup (např. růžový nebo z dnes již obsoletní rostliny *Lavandula stoechas* L.). Lektvar z kdoulových plodů (*Diacitonium*) měl konzistenci gelu („huspenina“, 81 D). K lektvarům byly též přiřazeny lizy (*Loch de pino* (ze semen borovice, 25 C), *Loch passularum* (460 D) a *Loch de scilla* (193 D)). Jako „obranu aneb *praeservativum*“ před morem doporučil herbář tento lektvar: „Vezmi routového listí dva loty, fíků půl lotu, jalovcových zrn půl druhého lotu, vlašských ořechů jeden lot, octa růžového čtyři loty, ztluc všecko v hromadu a ráno toho požívej pokaždé lžící“ (94 D). Jindy je dávkování lektvaru určeno dávkou „za půl kaštanu“ (200 B). Celkem je v rejstříku uvedeno sedmdesát druhů těchto přípravků. Několik předpisů na přípravu lektvarů doplnil do herbáře Huber.

Perorálně se často podávaly práškované drogy, a to buďto jednotlivě, nebo ve směsi (184 C, 179 B). Prášky se obvykle skládaly z pěti nebo více drog, někdy obsa-

hovaly cukr. Podávaly se v různých dávkách. Kromě hmotnostních jednotek to bylo například: „na špic aneb konček nože“ (366 B), „co by na groš vzíti mohl“ (291 B), „ztíží dukátu“ (259 B) atp. Obvykle se podávaly s tekutinou (víno, voda, mléko, ocet, sirup, polévka) nebo také „ve vejci na měkko upečeném (372 A). Protože tyto prášky obvykle obsahovaly aromatické drogy, mohly se také používat jako koření pro lepší trávení (např. na topince nebo ve víně).

Z dalších pevných lékových forem převažují v herbáři „konfektové v medu aneb v cukru“, jichž je v rejstříku podchyceno dvacet devět. Byly to zejména plody (49 A) nebo jejich části (78 D), kořeny (12 D), semena (267 D) a květy (56 D). Kořeny se používaly čerstvé a před naložením do cukru se povařily.

O nedůsledném označování lékových forem jsme se zmínili již výše. Zejména to platí o tvarově specifických formách, které jsou však obvykle připomínány jen okrajově, aniž by se uvádělo jejich přesné složení a postup přípravy. Výjimku však tvoří některé pilulky. K přípravě pilulkoviny se jako zvlhčovací tekutina používala „lep-kost dragakantová“ (22 B), aromatické vody, míza rostlin, „rozinková jácha“ (252 B), svařený vinný mošt (*sapa*) atp. Někdy byla udána velikost pilulek (malé, velké, prostřední, jako hrách, jako bobové zrno (452 A)), jindy byl uveden počet pilulek, které se měly z daného množství připravit. Z těchto údajů můžeme vypočítat, že pilulky vážily v rozmezí asi 0,5 g až 6 g. Dávkování pilulek se obvykle udávalo na váhu. Někdy byla dávka určena jejich počtem (2 pilulky na noc, 265 B). Herbář v některých případech doporučil před podáním zabalit pilulku do oplatky, která byla předtím namočená do vína. Ojedinelé se „kuličky“ zasypávaly cukrem, aby se zastřela jejich hořká chuť (12 B). Někdy se neměly pilulky polykat, ale držet pod jazykem (227 B). Zcela zvláštní odchylkou byly pilulky z tabáku, které se kladly přímo „na zub bolavý“ (327 B).

Zvláštností také byly pečené koláčky. Připravovaly se z rostlinné drogy a těsta a pekly se např. na horké cihle nebo na železně lžici „poznenáhlu při uhlí, koláček ten často obraceje“ (366 A, 416 B, 441 A). Lékárníci také pekli z mandlí, škrobu a růžové vody „příjemné koláče Marcipány řečené“ (92 D).

Léčivé přípravky k vnější aplikaci

Tyto přípravky sice celkově svým počtem převyšují, ale úplných, tj. kvantitativně vyjádřených předpisů je mezi nimi ještě méně než u perorálních přípravků. V důsledku toho není někdy ani přesně vymezena léková forma, a tak rozdíl mezi mastmi a náplastmi nebo mezi náplastmi a obklady jsou často nezřetelné. Například údaj o tom, že „kořen bílého lilium vařený, ztlučný a se slepičím sádem aneb dřevěným olejem smíšený a přiložený rychle měkčí ... otekliny“ (291 D) nevypovídá nic o lékové formě.

Mezi jednoduché přípravky patřily obklady, koupele, napáčky, kloktadla atp. Obklady, jichž je patrně v herbáři nejvíce, nejsou ani v rejstříku podchycené. Byly to buďto odvary a nálevy, nebo destiláty s různými přísadami (octy, kamenec, různé „šťávy“ atp.). Většinou se pou-

žívaly chladné a napouštěl se jimi např. Iněný šátek, „chlebová topenička“, houba nebo smotek bavlny. Zvláštní označení měly obklady na srdce (*epithema cordiale*, 183 B, 310 B). Obsahovaly např. čtyři aromatické vody, dva octy (růžový a fialkový), prášek ze slonové kosti, šafrán a další rostlinné drogy. Podobné suspenze kašovitě konzistence byly někdy označeny jako *cataplasmata*. Herbář pod tímto názvem uvedl hydrogentarát draselný (vinštříř, 460 C), rozvařené jablko a kaši z rozvařené máty, ječné mouky a vína. K suchým obkladům se používaly textilní sáčky naplněné směsí drog (např. 29 C). Zvláštností pak byly věnce proti bolení hlavy (např. 381 A) nebo proti opilosti (19 A). Pro děti se dělaly z břechtanového listí „karkulky“ (203 A).

Odvary se používaly také k vyplachování úst a kloktání. Příprava kloktadla (206 C) nebo „kloктаčky“ (58 B), případně „gurglování“ (15 D) mohla však být též složitější. Tak například Huberem doplněné kloktadlo při angíně (200 A) se připravilo smícháním tří pálených vod, dvou šťáv a psího lejna. Ústní voda (231 C) se připravovala z aloe, myrrhy, kadidla, kamence, červeného vína, růžové vody a medu.

Náplastí (v herbáři důsledně označovaných jako flastry) je v rejstříku uvedeno dvaadvacet, ale ve skutečnosti jich je více. V úplném složení je však uvedeno jenom šest. Jeden z předpisů (168 C) uvádí flastr na pokousání vzteklým psem, obsahující cibuli, sůl, routu a med. Podobá se svým složením (místo cibule je česnek) staroegyptskému předpisu ve stejné indikaci⁹⁾.

Jako konstituens náplastí někdy sloužil med, vaječný bílek, kaše z mouky, bílé víno, oleje, sádlo nebo vosk. Připravovaly se za tepla (svařením) nebo za studena smícháním. Někdy byla u náplastí předepsána podložka: „rozmaž na šátek“ (37 B), nebo „na kůži aneb na zámiš“ (tj. semiš, 264 A), jindy tento pokyn chybí.

Oleje, jichž je v rejstříku uvedeno sedmdesát osm, se připravovaly buďto lisováním (mandlový 92 C, nebo ořechový 95 C), nebo destilací (styraxový 22 B, nebo hřebíčkový 184 D), případně vyluhováním drogy (podobně jako octy) na slunci (rmenový 317 D) nebo varem (mastyxový 29 D). Pozvolným rozpouštěním se připravoval myrrhový olej (23 A). Z vajíčka natvrdo uvařeného se vybral malým otvorem žloutek, místo něho se nasypala myrrha a vajíčko se uzavřelo a zalepilo voskem. Potom se uložilo do chladu a vlhka a po čtyřech týdnech „najdeš myrrhu v olej rozpuštěnou“. Oleje sloužily k přípravě různých mazání (např. 259 C, 465 B) nebo mastí (186 B).

Masti byly v herbáři významnou skupinou přípravků. Rejstřík jich uvádí třicet druhů, ale jen u deseti jsou vypsány kvantitativní údaje. Mezi nimi je např. mast z topolových pupenů (*Unguentum populeon*, 40 B), a to jak v klasické receptuře podle Mikuláše¹⁰⁾, tak i v upraveném složení. Dále je uvedena pasta s kafrem, chlordem amonným a uhličitanem olovnatým (30 D), růžová mast (57 B), masti proti „prašivosti“ (131 D, 410 D), mast „leknová“ (z květů stulíku, 314 A), mast se rtutí („umořenou“ octem, 308 C) aj. Dvě masti se mohly též pít: *Ung. aurantiorum* (80 A) a *Ung. rubrum potabile* (286 B). K bělení zubů byla určena mast složená z ječné mouky, soli a medu (106 A). Jako mastové základy sloužily oleje, zvířecí tuky, vosk a ojedinelé med a mléko.

U některých masť je pracovní postup rozepsán (např. „... kafr a glét se utřou na kameni“ (308 C), nebo „...vytlač silně skrze lněný šat“ (381 A)), ojediněle je uveden obecný pokyn: „...a podle umění apotékářského udělej mast“. Ke kosmetickým účelům sloužily masti (341 C) nebo „mazadla aneb líčidla“ (156 B, 189 C).

Kromě olejů a masť se rány ošetřovaly též zasypáváním různými práškovými drogami (např. usušené listy nebo kořeny). Složitější byla příprava zásypu z vlašovičnicku (205 A). Tekutina vytlačená z rostliny se svařila s dětskou močí, nehašeným vápnem a arzenikem do zahuštění. Z toho se připravily „pokroutky“, které se usušily. Včas potřeby se rozeťřely na prášek, kterým se zasypávalo. Zásypy se též používaly do očních koutků (26 A, 207 A). Do očí se také aplikovala směs sokolího trusu a fenýklu („vlaský kopr“, 276 D). Z růžové vody, vína, aloe, oxidu zinečnatého a cukru se připravovalo *collyrium* (57 A, odlišné složení je na listě 231 C). K přípravě očních kapek se používal též med, mateřské mléko a šťávy z rostlin. Podobné složení měly ušní kapky, do nichž se někdy (186 B) dávaly rovněž oleje. Do uší se též pomocí nálevky pouštěl kouř z yzopu nebo dobromyslí.

Do jiných tělních dutin (pochva, konečník, nos) se zaváděly čípky, které se často balily do šátku. Čípek „pro matku“ (3 A) se připravoval z medu a práškových drog, byl „prstu ztlouští a zdýlí“, potřel se olejem nebo máslem a přivázel se na nitku. Do pochvy se též zaváděly kořeny (433 A), jindy chomáčky z bavlny, namočené do různých tekutin (116 D) atp. Rektální čípky se připravovaly z cibule nebo ze slézu (135 A). Ve větší oblibě však byly „klystéry“ (101 A, 447 C). Rovněž do nosu se zaváděly čípky, např. „lněný čípek v makové bylině safftu namočený, a do chřípí vpravený, přináší sen“ (383 B). Do nosu nebo do pochvy se také zaváděl kouř z pryskyřic či z různých bylin (268 C). K nakuřování (též k „vonění a kadění“) se používala též pryskyřičná hmota *ladanum*, z níž a z dalších vonných látek se připravovalo „vonné jablko“ (*Pomum ambræ*, 54 C).

ZÁVĚR

Druhé české vydání Mattioliho herbáře zprostředkovalo mnoho nových poznatků o léčivech a jejich přípravě. Pro poznání vývoje naší farmacie jsou zvláště významné

ty části, v nichž jsou podrobně uvedeny pracovní postupy včetně kvantitativních údajů. Z technických důvodů nebylo možno uvést řadu dalších zajímavostí zaznamenaných v tomto herbáři, např. různé poznámky k práci tehdejších lékárníků. K významu 2. vydání Mattioliho herbáře v dějinách české literatury přispěla i ta okolnost, že vzhledem k politickému vývoji v 17. a 18. století zůstal nadlouho nepřekonanou českou publikací ve svém oboru.

LITERATURA

1. **Pritzel, G. A.:** Thesaurus Literaturae Botanicae omnium gentium, Lipsiae, 1872.
2. **Drábek, P.:** Mattioliho herbář z roku 1596. Čas. česk. lékárníků, 1996; 68, 32.
3. **Drábek, P.:** Apatéka domácí z roku 1595. Čs. farm., 1972; 21, 197–198.
4. Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století. Praha, 1936 a násl., položka 16.175.
5. **Mattioli P. A.:** Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis... ab ipso autore recogniti et locis plus mille aucti. Veneciae 1565. Strahovská knihovna, sign. CT I. 5.
6. **Drábek P.:** Byl Tadeáš Hájek z Hájku také lékárníkem? Praktické lékařství, 2005; 1, 51.
7. **Rankin A.:** Court Experimentalism and the Medical Skills of Anna of Saxony. ISIS, 2007; 98, 23–52.
8. **Drábek P.:** Léčivé přípravky v rukopise brněnského františkána z 15. století. Čes. Slov. Farm. 2007; 56, 146–149.
9. **Lexa F.:** Staroegyptské čarodějnictví. Praha, 1923, II. díl, Démotické knihy XXIV.
10. **Hanzlíček Z.:** Český překlad Antidotaria Mikulášova. Čs. farm., 1979; 28, 31–36.